

УДК 811.111+81'37+81'373
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-1/27>

Чернега С. М.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ОПИС КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ ГЕРМАНСЬКИХ ТЕОНІМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ДАВНЬОГО ПЕРІОДУ

У статті представлений опис когнітивно-семантичних параметрів германських теонімів. Висвітлені функціональні особливості теонімів на матеріалі найдавніших міфів, засвідчених у писемних пам'ятках давньоісландською мовою в XII – XIII ст. («Старша Едда»). Проведений комплексний структурний і семантичний аналіз теонімів. Показано, що германські теоніми мають досить широке асоціативне поле, що відображається у відповідному наборі ознак, які становлять семантичний портрет богів. Аналіз великої кількості міфів «Старшої Едди» дає можливість уточнити етимологію теонімів.

Ключові слова: германський теонім, «Старша Едда», семантичний портрет, функціональний аспект, етимологічний аналіз.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика характеризується все детальнішим дослідженням зародження й вивчення слів, що розглядаються в межах одного лексико-семантичного класу, проводяться типологічні та порівняльні дослідження. Останнім часом активізується вивчення означеної проблеми в напрямі діахронічної германістики, про що свідчить низка наукових праць В. Гака, Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, В. Каліущенко, Н. Козак, В. Левицького, В. Таранця, О. Огуйя, А. Уфимцевої, Л. Ягупової. Особливий інтерес становлять роботи Л. Зіндера, Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, В. Топорова, Е. Косеріу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато відомих учених займалися питанням ономастики – науки, яка вивчає зв'язок характеру людини з її іменем, про що свідчать роботи таких науковців: Т. Єгорової, П. Леонідова, В. Ніконова, М. Привалової, О. Суперанської, В. Ткачук, Ф. Флоренського.

Проблеми теоніміки розглядалися в працях В. Алексеєва, І. Арнольда, Н. Зубова, Е. Кассирера, В. Іванова, В. Топорова, Н. Мокшина, К. Леві-Стросса, О. Потєбні, Н. Подольської, В. Строгової, Н. Мокшина.

Досить багато уваги приділяється теонімам у різних мовах: чуваській і марійській мові (В. Іванова), лезгинській (Ф. Нагієв), тюркських мовах, а саме карачаєво-балкарській (Б. Мусукаєв).

У результаті глибокого аналізу текстів можна уявити картину сприйняття й уявлень про навколишній світ стародавньої людини, реалізацію мовних одиниць.

Постановка завдання. Мета статті – комплексний аналіз когнітивно-семантичних параметрів германських теонімів, їх функціонування в текстах «Старшої Едди».

Виклад основного матеріалу. У загальному вигляді проблема імен вигаданих персонажів поставлена в рамках логіцистичного підходу Б. Расселом і Г. Рейхенбахом, які виходили з того, що кожне ім'я власне повинно мати десигнат (те, що позначається). Оскільки в міфологічних персонажів десигната як реального об'єкта дійсності не спостерігається, то їхні імена не можуть бути власними. Б. Рассел узагалі відмовляє таким словам як у будь-якому сенсі, так і в статусі імені. Г. Рейхенбах, примирюючи протиріччя, викликає тим, що такі слова існують реально, вводить, крім власних і загальних, поняття ще одного класу імен – імена взагалі, *only names*.

Варто погодитися з Є. Гродзинським, який, аналізуючи ці позиції, стверджує, що семантична класифікація мовних фактів не може залежати від факту існування під позалінгвістичної дійсності об'єкта, що позначається цим мовним вираженням, і що носії мови взагалі можуть іноді помилятися на цей рахунок. У зв'язку з розходженнями в підходах до цих питань надалі ми будемо спиратися на погляди відомого ономаста О. Суперанської [8].

Ще одною вихідною позицією для подальших розвідок є системний підхід до вивчення окремих лексичних розрядів. Слова, що об'єднуються за схожим значенням і функціями, становлять лексико-семантичні групи. Весь словник мови – це

система дотичних, інколи перехресних лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ). Одну з таких груп утворюють теоніми. Багатозначне слово може входити в склад декількох ЛСГ. Існують різні шляхи визначення меж ЛСГ [5].

Прибічниками ‘смыслового’ поділу ЛСГ були Ш. Баллі [2], Р. Халлінг [11]. Вони визначали межі ЛСГ шляхом дроблення лексичного складу мови на смислові групи за допомогою ідентифікуючих слів. Шляхи класифікації, які запропонували зазначені вчені, викликали суперечку й незгоду з боку інших лінгвістів. Смысловий критерій нерідко виявляється суб’єктивним і ненадійним.

Прихильником ‘структурального’ шляху членування ЛСГ був чехословацький учений О. Ісаченко. Об’єктивні критерії для виділення семантичних класів у граматиці, морфології, синтаксисі, словотворчих особливостях слів розглядалися через морфологічні, а не семантичні тотожності. Як критерій для розподілу слів за ЛСГ висувалася сполучуваність і можливість використання їх у певній синтаксичній конструкції. Недоліком цього шляху є деяке перебільшення паралелізму між семантикою слова та його граматичними особливостями [5].

Окрему ЛСГ утворюють і теоніми. Дійсно, боги давньогерманського пантеону ідентифікуються за допомогою розвинутої системи теонімів. У роботі теоніми розуміються як найменування богів, які мають онімічну природу. Вони є складниками ономастичного простору, який, за визначенням О. Суперанської, є сумою власних назв, що вживаються в мові цього народу для іменування реальних, гіпотетичних і фантастичних об’єктів, де онімізуються не тільки різні типи реальних предметів, а й прийняті за реальні гіпотетичні або фантастичні об’єкти [8].

Слідом за О. Суперанською в роботі пропонується розділяти реальні та нереальні оніми. Теоніми якраз і належать до розряду нереальних онімів. Специфіка теонімів визначається тим, що їх денотатом є неіснуюча, віртуальна істота, точніше квазіістота.

У людей давнини ім’я не мало конвенціонального характеру. Ім’я було не просто умовним позначенням тієї чи іншої особи або предмета, воно вказувало на основні характеристики свого носія, являло його глибинну сутність. Це повною мірою стосується й більшості теонімів, у тому числі пов’язаних із германо-скандинавською теонімією.

З погляду етимології теоніми поділяються на транспарентні та диспарентні (з прозорою або затемненою мотивацією). Останні вимагають

подальшого ретельного вивчення з використанням техніки реконструкції й порівняльного діакронічного аналізу.

Для теонімів характерні системні відношення. У межах ЛСГ, яку вони формують, можна виділити ядерну та периферійну зони. Першу становлять основні імена, під якими боги входять до відповідного пантеону. Другу – теоніми, що виконують додаткові характерологічні функції.

Завдяки трансонімізації теоніми можуть переходити в розряди інших онімів. Деякі теоніми є елементами перифрастичних назв різних об’єктів, які називаються кенінгами (*dottir Njarðar* ‘донька Ньорда’, *ástaguð* ‘богиня кохання’ – Фрейя, *Siffar verr* ‘чоловік Сів’ – Тор).

Теоніми, як власні імена богів у будь-якому пантеоні, виконують у тексті низку функцій:

- 1) презентативну, що відповідає на питання, ким є суб’єкт;
- 2) кваліфікативну, тобто характеризує або описує суб’єкт;
- 3) ідентифікативну, яка ототожнює суб’єкт із визначеним, хоча й умовним денотатом;
- 4) рекогнітивну, що виділяє суб’єкт із низки подібних.

Зазначені функції теонімів (В. Алексеев, Р. Браун) виділені під час аналізу християнських теонімів [1]. Однак такі самі функції, на наш погляд, виконують і германські теоніми.

Видається доцільним далі говорити про дві основні функції теонімів: номінативно-ідентифікуючу (в представленій класифікації В. Алексеева це пункти 1, 3 і 4) і характерологічну (пункт 2), оскільки функції 1, 3 і 4 реалізуються водночас під час будь-якої згадки імені в тексті, а функція 2 має неов’язковий характер, хоча в більшості випадків у використанні теонімів реалізується повною мірою.

Теоніми мають свою специфіку кореляції форми і змісту. На відміну від багатьох інших класів слів, вони мають ментально-нумінозний сакральний денотат і тому визначаються як ‘імена з нульовим експонентом’ або як ‘порожній клас мовних назв’. Дійсно, теоніми – це слова, що вказують на сутності, яких немає в конкретній дійсності. Відсутність для них денотата визначила гіпертрофовану роль образу в процесі формування поняття й дало початок процесу ототожнення образу найменування, змісту поняття і значення слова.

У теонімах міфологічний образ мовби конкретизується, матеріалізується проголошенням імені, яке стає, за словами А. Лосева, ‘енергією’ іменованої сутності [7].

Онтологічна, неумовна природа теонімів визначає рухливість меж між ім'ям власним та апелятивом. Так, приписуючи богу нові атрибути, нові здібності, нові сфери влади, апелятив у кінцевому підсумку ототожнюється з самим богом і його ім'ям, часто перетворюючись на ще одне ім'я цього бога.

Е. Кассіер визначив теонім як 'нитка Аріадни', завдяки якій можна спробувати знайти правильний шлях у лабіринті міфологічного мислення [7].

Семантичний портрет богів реалізується через вербальну матерію й поданий сукупністю різних характеристик.

Носіями багатьох семантичних характеристик є безпосередньо імена богів, самі теоніми. Крім того, актуалізаторами семантичних характеристик є прямі номінативи з відповідним семантичним наповненням (одноокий, однорукий), які зустрічаються в давньонігерманських текстах.

Семантичні характеристики за відсутності прямих номінантів виводяться з міні-, мезо- й макротексту на основі аналізу тематичної сітки з виділенням ізотопічних рядів. Ізотопічні ряди являють собою слова, що належать до різних частин мови, де певна характерологічна сема наявна експліцитно або імпліцитно. У цьому випадку виділенню семного складу слів допомагає як компонентний, так і валентний аналіз. Семантичні характеристики в «Едді» виділяються також завдяки розшифруванню кенінгів, у тому числі перифрастичних найменувань. Отже, семантичний портрет являє собою комплекс різних семантичних характеристик, які актуалізуються в тексті різними способами.

Синонімія в теонімічному лексико-семантичному полі пояснюється різними причинами.

Аналізуючи причини множинності імен бога Одіна в «Едді», Сноррі Стурлусон писав, що «деякі з імен походять від його діянь» [8].

Імена Одіна – це його личини, що давали йому змогу залишатися невпізнаним під час його мандрів у різних світах [8].

Про це писав і Ліберман, а саме тоді як боги перетворювалися на тварин, але не були впізнаними, Одін досягав цього ефекту іноді лише завдяки зміні імені. Це давало йому можливості подорожувати інкогніто [8].

В «Едді» "Grimnismál" бог Один – Гримнір називає себе безліччю імен, тільки в цій «Едді» зафіксовано його 54 імені. Ці імена, як правило, є промовистими, вони водночас є різними характеристиками бога Одіна. Більше того, Один під-

креслює, що іноді сам надавав собі імена залежно від ситуації, поведінки й ролі, яку в цій ситуації виконував. Так відбувається акт його самовтілення, повернення до своєї повної та досконалої сутності, а також складається його багатофокусний семантичний портрет.

У бога Одіна (екстенціонал) у цій «Едді» 54 імені (інтенціонал), що повністю розкривають його справжню сутність, – сукупність його характеристик.

Тут слово «екстенціонал» рівнозначне термінам 'денотат', 'референт', уживається умовно, оскільки за поняттям 'бога' в реальному світі закріплена абстрактна субстанція, яку ніколи ніхто не бачив. Імена Одіна означають його різні субстанції, про багатьох із яких він говорить сам (самоназви характеристики: *Fjölsviðr*, *Gangráðr*, *Herteitr*).

Шляхи становлення індоєвропейських теонімів намагалися простежити В. Іванов і В. Топоров. Використовуючи принципи структурної лінгвістики, В. Іванов і В. Топоров виділяють декілька кіл міфологічних персонажів, які характеризуються спільністю сфер діяльності, й особливо імен, що належать до єдиного індоєвропейського кореня (наприклад: *deiuo-* 'денне сяюче небо'; *perk-* 'грим'; *uel-* 'пов'язаний зі світом мертвих'; *ietno-* 'близнюк'; *s(a)uel-* 'сонце'; *trit-*, *dhon-* і *(mo)-mer-* 'божества, пов'язані з водою й нижнім світом'). Указані дослідження мають велике значення для розвитку теоніміки [10].

Але за рамками їхньої роботи залишився, наприклад, такий ланцюжок богів, як Один – Гермес – Меркурій – Луг, генетично близьких, але не пов'язаних між собою іменами. Часто міфологічний персонаж починав називатися не за споконвічним іменем, а за одним із епітетів, що ускладнює роботу лінгвіста.

За рахунок цього відбувається збільшення різноманітних найменувань одних і тих самих богів та інших міфічних персонажів.

Згідно з Т. Гамкрелідзе [3] та В'яч. Івановим [4], за лінгвістичними даними відновлюються імена двох основних божеств: божества ясного неба – 'Бог-отець' (індійський Дьяус-пітар, грецький – Зевс, лувійський – Тіваз, хетський – Сіу, германський – Тіу (Ціу)) та божества грому й військової дружини (хетський – Пірва, індійський – Парджанья, литовський – Перкунас, слов'янський – Перун, ісландський – Фйоргун, германський – Тор).

Відновлюється також ім'я основного бога-противника бога-громовержця: слов'янський – Велес,

литовський – Велняс, індійські – Вала й Врітра. Із супротивником богів пов'язана й низка асоційованих із водою персонажів, імена яких включають корінь *dhon* (від якого походять назви річок Дон, Дніпро, Дністер, Дунай): в Індії – богиня Дану і Данави, в Ірландії – племена богині Дану, осетинський Донбеттир, германський Донар.

Оскільки концепт *Бог* є смисловою доміантою ЛСГ теонімів, розглянемо етимологію його доміантів у германських та інших мовах.

Двобічна (бінарна, амбівалентна) сутність германського бога є найдавнішою. Таке розуміння вкладалося германцями й у загальне найменування 'бог' – герм. **gudā*. Воно представлене в окремих мовах у таких формах: гот. *gub*, дсакс. *god*, гол. *god*, ісл. *gud*, дан. *gud*, шв. *gud*, нім. *Gott*, англ. *god* [6, с. 229]. Відповідний індоєвропейський корінь відтворюється в словниках не з повною впевненістю. Наявність у реконструйованій формі **gudā* в першому складі губного [u] (у всіх германських мовах у цій позиції наявний лабіалізований голосний [u] або [o]) свідчить про перетворення більш давнього [a] > [iu] > [u] під впливом лабіального елемента в початковому **g^w-* (або **k^w-*). У змінах голосних має місце найдавніше протиставлення за ознакою відкритості голосних – низький/високий і переднього/заднього утворення [3, с. 160]. Указану форму **gudā* можна зарахувати до старої **k^wata-* зі значенням 'світ розділений' або 'світ двоєдиний'. Звідси випливає, що значення 'бог' (точніше 'бог-дволикій') спочатку співвідносилось з поданням про Всесвіт, що являє собою протиставлення Землі та Неба. У стародавніх германських мовах слово **gudā* належало до середнього граматичного роду, оскільки "об'єднувало в собі чоловіче й жіноче божества" [6, с. 229]. Таке вживання зустрічаємо в давніх германських пам'ятниках, але з часом слово *got* 'бог' перейшло в розряд іменників чоловічого роду.

Отже, смислове наповнення герм. **gudā* прямо співвідноситься зі значенням протоформи **k^wata-*, що містить у собі єдність різних, у цьому випадку протилежних денотативних значень. Зроблений нами аналіз праслов'янського 'бог' показав також наявність у формі **bogъ* кінцевого **k^wa* з тим самим значенням, що й у германському **k^wata-*. Початкове *bo-* є субстратним і походить із іє. **k^wa*. Тобто загалом праслов'янську реду-

пліковану форму можна тлумачити як 'дволикій-бог' (герм. 'бог-дволикій') [9]. Спорідненість цих етимологій дає змогу висунути гіпотезу про існування єдиного поняття 'бог' на стародавньому етапі спільного життя германців і слов'ян, загалом в індоєвропейців.

Деякі германські божества були об'єктом офіційних культів і всенародного поклоніння. Цей факт, як й імена богів, підтверджується вивченням карти Північної Європи. Стародавні місця поклоніння божествам і культів зазвичай носять їхні імена. Чи англійська Ванбороу, чи германський Годесберг (обидві назви означають 'пагорб богів'). Також у Данії Торслів ('поле Тора'), у Швеції Торсо ('острів Тора') або в Норвегії Фройхів ('храм Фрейї'), у Швеції Фротуна ('оселя Фрейї') – у всіх випадках легко побачити, які з богів і богинь були предметом загального поклоніння в стародавніх храмах.

Північногерманський хроніст Адам Бременський (XI ст.) повідомляє про язичницький культовий комплекс в Упсалі (Швеція), в центрі якого стояв священний тис, де особливо шанувався Фрейр. Топоніміка виявляє сліди культу Тора, Тюра, Одіна, Улля та деяких інших богів, але немає, як це не дивно, вказівок на культ Локи, що відіграє таку важливу роль у скандинавській міфології.

Висновки і пропозиції. Отже, в образах давньогерманських богів чітко проглядаються антропоморфні ознаки як зовнішнього, так і поведінкового характеру, що нерідко зближує їх із такими персонажами, як Герої.

У роботі теоніми розуміються як найменування богів, які мають онімічну природу. З погляду етимології теоніми діляться на транспарентні й диспарентні (з прозорою або затемненою мотивацією). Останні вимагають подальшого ретельного вивчення з використанням техніки реконструкції та порівняльного діхронічного аналізу.

Розвиток давньогерманських теонімів сходять до загальноіндоєвропейських витоків, що підтверджується наявністю теонімічних аналогів у різних мовах індоєвропейської сім'ї.

У перспективі безперечний інтерес становлять семантика та функціональні особливості найменувань божеств, розглянутих у давніх германських текстах.

Список літератури:

1. Алексеев В. И. *Nomina Sacra: теоними как особый тип ономастического пространства. Вестник Иркутского государственного лингвистического университета.* Иркутск: Репроцентр А1, 2012. № 3. С. 28–35.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд. Во иностр. лит., 1955. 416 с.
3. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: в 2 т. Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. Т. 1–2. 1332 с.
4. Иванов Вяч. Всеv. Праязыки как объекты описания в издании «Языки мира». *Теоретические основы классификации языков мира*. Москва: Наука, 1980. С. 38–52.
5. Козак Н. И. Лексико-семантический анализ слова *Vaum* ‘дерево’ в немецком языке (диахроническое исследование). *Записки з романо-германської філології*. Одеса: Одес. нац. ун-т., 2002. Вып. 12. С. 85–97.
6. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков: в 2 т. Винница: Нова Книга, 2010. Т. 1. 616 с.
7. Лосев А. Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. Москва, 1982. 479 с.
8. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва: Наука, 1973. 367 с.
9. Таранець В. Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов: монографія. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. 276 с.
10. Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера. *Этимология 1967*. Москва: Наука, 1969. С. 11–21.
11. Halling R., W. von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für die Lexicographic. Berlin, 1952. 140 s.

ОПИСАНИЕ КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ ГЕРМАНСКИХ ТЕОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ ДРЕВНЕГО ПЕРИОДА

В статье представлено описание когнитивно-семантических параметров германских теонимов. Освещены функциональные особенности теонимов на материале древнейших мифов, заверенных в письменных памятниках древнеисландского языка в XII – XIII вв. («Старшая Эдда»). Проведен комплексный структурный и семантический анализ теонимов. Показано, что германские теонимы имеют достаточно широкое ассоциативное поле, что находит отражение в соответствующем наборе признаков, составляющих семантический портрет богов. Анализ большого количества мифов «Старшей Эдды» позволил уточнить этимологию теонимов.

Ключевые слова: германский теоним, «Старшая Эдда», семантический портрет, функциональный аспект, этимологический анализ.

DESCRIPTION OF THE COGNITIVE AND SEMANTIC PARAMETERS OF THE GERMANIC THEONYMS IN THE ARTISTIC DISCOURSE OF ANCIENT PERIOD

This article focuses on the cognitive and semantic parameters of the Germanic theonyms. The study was conducted on the material of ancient Edda. The comprehensive, semantic and functional analysis of the Germanic and Scandinavian theonyms was carried out. The study shows that the ancient Germanic theonyms have a very broad associative-semantic field, which is reflected in the corresponding set of semantic features, which make up a specific semantic portrait of the gods, the indicators of social role predominating. Analysis of a large number of myths of “Poetic Edda” led to important conclusions concerning not only semantic and functional aspects of the theonyms under discussion, but also their etymology.

Key words: theonym, “Poetic Edda”, semantics, functional aspect, etymological analysis.